

Ірина Хоменко

ХОМЕНКО Ірина Михайлівна – здобувач кафедри вищої математики Полтавської державної аграрної академії. Сфера наукових інтересів – теорія раціональності, філософські проблеми економічної кібернетики.

ОСОБЛИВОСТІ ЕКСПЛІКАЦІЇ ПОНЯТТЯ «РАЦІОНАЛЬНІСТЬ» У ЕКОНОМІЧНІЙ ЦАРИНІ

У статті проводиться аналіз експлікації поняття «раціональність» у теорії раціонального вибору, теорії прийняття рішень, дослідженні операцій.

Ключові слова: альтернативи прийняття рішення, раціональна діяльність, раціональна модель, раціональне рішення, теорія раціонального вибору.

Фактор раціональності цікавить учених з позиції розкриття сутності та динаміки економічних процесів й економічної діяльності в конкретних прикладних сферах. Звичайно, мова йде про економічний раціоналізм, про моделі раціональної економічної поведінки, і ширше – про раціоналізм у контексті економічної культури в складі нової економічної парадигми, що органічно пов’язана з сучасною інтерпретацією феномена раціональності в рамках концептуального апарата сучасної теорії пізнання. Застосування концепції некласичної та постнекласичної раціональності може сприяти вирішенню ряду теоретичних проблем, які виникають перед сучасною економічною наукою. При цьому в економічній літературі, зокрема у працях О. Уільямсона, Р. Швері, Й. Колиска та інших, можна зустріти найрізноманітніші підходи до розуміння поняття раціональності. На основі того чи іншого визначення сучасні філософи виходять на досить широкий

© І.Хоменко, 2011

спектр проблем, у рамках яких раціональність виступає як стрижневе поняття, навколо якого надалі проводяться систематичні теоретичні дослідження.

Метою цієї статті є аналіз функціонування поняття «раціональність» у сфері економіки, насамперед, у теорії прийняття рішень.

Нерідко проблема раціональності ідентифікується із проблемою визначення точних критеріїв наукової раціональності. У ряді праць сама проблема раціональності ототожнюється з проблемою постнекласичної раціональності. Це досить докладно розглянуто в роботах В.С. Стюпіна, В.С. Швирьова, О.Л. Нікіфорова та ін. Відзначимо, що ці проблеми не слід ототожнювати. Проблема раціональності є ширшою, ніж вона представлена в науці й у теоретичному пізнанні взагалі, оскільки фактично раціональність охоплює не лише раціональні форми пізнання й свідомості, але й способи людських дій і поведінки. Як у повсякденному, так і в суспільному житті людям доводиться повсякчас приймати ті чи інші рішення, робити вибір між різними можливими варіантами, альтернативами дії. Проте до ХХ ст. не існувало теорії прийняття рішень і раціонального вибору в умовах ситуацій невизначеності. Стан справ докорінно змінився в ХХ ст., коли з'явилися перші моделі раціональної діяльності, спочатку – теорія дослідження операцій, а потім – концепція раціонального вибору в економіці, заснована на теорії ігор [1, с. 125].

У ХХ ст. простежується тенденція до використання економічної теорії як парадигми досліджень у будь-яких суспільних науках. Така тенденція наочно представлена у праці Р. Швері «Теорія раціонального вибору: універсальний засіб або економічний імперіалізм?». Науковець переконаний, що економічна наука на рубежі ХХ-ХХІ ст., «втративши об'єкт, придбала натомість спеціальний підхід, який може бути застосований до аналізу як ринкового, так і неринкового сектору громадського життя» [2, с. 39]. Задовго до появи теорії

Теорія раціональності

прийняття рішень у царині економіки вже вивчалось питання про раціональне ведення господарства, що засноване на розрахунках і прогнозуванні дій. Теоретичні передумови класичної політичної економії значною мірою виникли під впливом ідей про раціональне поведіння індивідів, що сформувалися в рамках концепції моралі шотландської філософської школи, найвідомішим представником якої є А. Сміт. Науковці опрацьовують індивідуалістичну концепцію раціональної поведінки, згідно якої раціональною вважається лише така поведінка індивіда, що максимізує його вигоду, а метою виступає накопичення багатства й добробут всього суспільства. Основна увага концентрується на оптимізації діяльності індивіда – досягненні максимальної вигоди за умови мінімальних витрат.

Дійсно, будь-який індивід або господарюючий суб'єкт, поперше, визначає свої власні цілі, можливі альтернативи поведінки, впорядковує їх за ступенем пріоритетності (раціональності). По-друге, передбачається, що за будь-яких умов індивід поводитиметься раціонально, тобто прагне досягти максимальної вигоди, у чому б вона не виражалася. Відповідно до цього принципу, на реальне поведіння індивіда впливають не високі ідеї, суспільні інтереси, а винятково прагнення максимізувати власну вигоду чи інтерес. Якщо навіть індивід проголошує альтруїстичні погляди, то така поведінка виявляється для нього чимось вигідною. Діючи в рамках групи, він піклується не стільки про інтереси групи, скільки про свої власні інтереси. По-третє, з раціональністю безпосередньо пов'язане оптимальне поведіння індивіда. По-четверте, оскільки індивідові, що діє раціонально, доводиться взаємодіяти в суспільстві з іншими індивідами, остільки він має дотримуватися відповідних правил або певного порядку. Отже, раціональний вибір індивіда залежить від сукупності деяких правил, що можуть підлягати змінам, якщо вони не співпадають з його інтересами.

Прихильники теорії раціонального вибору – від А. Сміта до Ф. Хайека, – незмінно підкреслюють позитивний характер

індивідуального вибору й виникаючого на його основі порядку. Більше того, всупереч незаперечним фактам вони стверджують, що раціональний вибір індивідів урешті решт забезпечують загальне благоденство в суспільстві. «Життя було б набагато простіше, – пише Дж. Сорос, – якби Фрідріх Хайек був правим і спільний інтерес виходив би як ненавмисний результат дій людей у їхніх власних інтересах. Однак підсумовування вузьких власних інтересів за допомогою ринкового механізму спричиняє ненавмисні негативні наслідки. Суб'єкт просто розчинений, упредметнений у структурі інститутів відкритого суспільства, що реалізують його рефлексію над самим собою. Але це реалістичне подання, доречне стосовно розвиненого, зрілого відкритого суспільства» [3, с. 60].

Раціональна діяльність, у тому числі розробка і прийняття рішень, пов'язані з моделюванням у сфері економіки. Моделюванням називається створення деякого образу об'єкту – оригіналу моделі, що у визначених умовах може замінити сам об'єкт-оригінал, відтворюючи ті властивості та характеристики оригіналу, що цікавлять дослідника й одночасно забезпечуючи візуалізацію експерименту, легкість оперування та інші переваги. З визначення випливає, що модель у економіці має цільовий характер, тобто відображає не сам по собі об'єкт-оригінал, а формується, виходячи з поставленої мети відображення цілком конкретних властивостей об'єкта моделювання. Використання моделей дозволяє приймати раціональні рішення, при обґрунтуванні яких враховуються всі фактори та альтернативи, що виникають у складних умовах виробничо-господарської діяльності. Тому моделювання розглядається як найефективніший спосіб оптимізації раціональних рішень.

Модель – це представлення об'єкта чи системи в деякій формі. Вона може слугувати спрощеним зображенням конкретної життєвої (управлінської) ситуації [4]. Раціональна модель вибору й прийняття рішень описує розумне поведіння індивіда, групи чи іншого об'єднання людей, завдяки чому

Теорія раціональності

досягається ефективна реалізація поставленої ними мети, проекту чи програми. Така модель спирається на поняття раціональності в прийнятті рішень. Передбачається, що особа, яка приймає рішення, має бути абсолютно об'єктивною, мати чітку мету, при цьому будь-які її дії в процесі прийняття рішень спрямовані на вибір найкращої альтернативи. Зрозуміло, що раціональна модель вибору значно схематизує процес прийняття рішення, що відбувається в дійсності. Сама модель тому й називається раціональною, тому що вона передбачає існування раціонально діючого суб'єкта, та приймає завжди розумні, оптимальні рішення, позбавлений емоцій, не схильний до забобонів і упереджень, не підвладний впливу навколишнього середовища. Інакше кажучи, така модель повністю абстрагується від психологічних особливостей людей, що приймають рішення. Тому вона виступає як ідеальна модель, на яку має орієнтуватися практично діючий суб'єкт.

У процесі розв'язування складних управлінських завдань у економіці, соціальній політиці й інших сферах суспільної діяльності, особи, що приймають рішення, все менше покладаються на досвід, інтуїцію та здоровий глузд, а звертаються до точного аналізу проблеми, розрахунків і побудови математичних моделей. Такий системний підхід до аналізу прийняття рішень уперше був формалізований у рамках теорії дослідження операцій, що з'явилася в 40-х рр. XX ст. У раціональних моделях прораховуються:

- наслідки прийнятих рішень або їх корисність;
- імовірність їх реалізації в конкретних умовах;
- за допомогою порівняння різних альтернатив по відповідних параметрах здійснюється вибір оптимального, найкращого, раціонального рішення.

Після визначення конкретної мети необхідно виявити можливі альтернативи прийняття рішення згідно формули:

$$A_j = w_i \cdot p_j, \quad (1)$$

де A_j – альтернатива значення цільової функції;

w_i – мета цільової функції;

p_j – реалізація цільової функції.

Будь-яка альтернатива ретельно зважується, з'ясовується, наскільки корисною вона може виявитися для реалізації мети w_i , і одночасно з цим, наскільки ймовірна її реалізація p_j , де індексами i й j позначені відповідні корисності й імовірності. Серед отриманих добутоків значень обирається саме та альтернатива, що дозволяє досягти оптимального або, принаймні, бажаного значення цільової функції. Залежно від характеру проблеми, оптимальним буде вважатися максимальне чи мінімальне значення цільової функції, хоча практично найчастіше доводиться обмежуватися кращим або кращими її значеннями. Цільова функція – функція, що зв'язує мету (змінну, що оптимізується) з керованими змінними в задачі оптимізації. У широкому смислі цільова функція є математичним вираженням деякого критерію якості одного об'єкту (рішення, процесу тощо) в порівнянні з іншим. У економічній сфері максимальне значення буде відповідати, наприклад, одержанню найвищого прибутку, досягненню найбільшої вигоди від угоди, а мінімальне значення – найменшим витратам, втратам, ризикам тощо. Прикладом критерію в теорії статистичних рішень є середньоквадратичний критерій точності апроксимації, мета якого полягає в знаходженні такої оцінки, при якій цільова функція досягає мінімуму. Важливо, що критерій завжди привноситься ззовні, і тільки після цього проводиться пошук розв'язку, що мінімізує або максимізує цільову функцію. У соціальній області цільова функція може бути пов'язана зі зменшенням напруженості між соціальними групами, досягненням згоди між ними; у політиці – з висуванням програми, що могла б залучити на бік партії найбільшу кількість виборців [5].

Характерними рисами моделі є, по-перше, її раціональність, оскільки передбачається, що суб'єкт, який приймає рішення, все обмірковує й вирішує розумно. Тому в рамках теорії раціонального

Теорія раціональності

вибору особа, яка приймає рішення, та її консультанти розглядаються, як вже зазначалось, в якості ідеалізованих, раціонально діючих суб'єктів, які можуть значно відрізнитися від реально діючих людей. По-друге, передбачається, що як мета, так і раціональний вибір протягом усього процесу розв'язування залишаються незмінними. У реальній дійсності доводиться зважати на вплив різного роду випадкових і непередбачуваних подій, що обмежують сферу застосування раціональних методів. По-третє, класична модель раціонального вибору орієнтована на досягнення оптимального рішення.

Абстрактний характер раціональної моделі виявляється не тільки в тому, що вона не зважає на характеристики конкретних суб'єктів, що приймають рішення, але й у тому, що вона відволікається від оцінки співвідношення цілей, що переслідує окремий суб'єкт або колектив, та виступає як індивідуальне ціле. Наприклад, цільовою функцією підприємця виступає реалізація певного проекту, що може принести йому бажаний прибуток навіть тоді, якщо, на його погляд, він може завдати навколишньому середовищу непоправної шкоди. У зв'язку із цим прийнято розрізняти раціональність інструментальну, суб'єктивну, з одного боку, і реальну, об'єктивну або аксіологічну, – з іншого. Інструментальна раціональність є оптимальною з позиції цілей, що ставить конкретний суб'єкт або група, але вона може виявитися деструктивною з погляду суспільства та його ціннісних установок, що є недопустимим з позиції постнекласичної раціональності. Необхідно також урахувати відносний характер самої раціональності, оскільки рішення, що вважається раціональним при використанні інформації, наявної в певний момент часу, може виявитися недостатньо раціональним або навіть нерозумним при надходженні нової інформації.

Побудова моделі ухвалення рішення являє собою творчий процес, у ході якого доводиться враховувати, з одного боку, загальні закономірності, яким підкоряються досліджувані явища, а з іншого боку – конкретні особливості їхнього прояву.

Тому модель не повинна бути занадто загальною й абстрактною, щоб «за лісом не побачити дерев», але в той же час – надмірно детальною й докладною, щоб «через дерева не побачити лісу». Отже, створення ефективної моделі ухвалення рішення й раціонального вибору найкращої альтернативи являє собою швидше мистецтво, аніж науку. Найважливіша вимога, яку має задовольняти будь-яке раціональне рішення, полягає в тому, що всі альтернативи вибору рішення мають бути впорядковані відповідним відношенням переваги, що має властивості визначеності, порівнянності й транзитивності. Порівнянність означає, що з будь-яких двох альтернатив одна повинна бути переважніша за іншу (у крайньому випадку, байдужа чи однакова з іншою). Критерій транзитивності пов'язаний з вимогою послідовності альтернатив. Якщо, наприклад, альтернатива *A* переважніша за альтернативу *B*, а остання – переважніша за *C*, тоді *A* буде також переважніша за *C*. Незважаючи на очевидність цього критерію, на практиці різні альтернативи вдається узгодити не завжди, не говорячи вже про те, що, коли завдання погано структуроване й у ньому чітко не виділені основні альтернативи, їх впорядкування й узгодження є серйозною проблемою.

Оскільки будь-яка альтернатива залежить від результатів знаходження значень цільової функції, необхідно в першу чергу оцінювати параметри корисності. Така оцінка безпосередньо пов'язана з тими цілями, що їх прагне досягти суб'єкт або особа, яка приймає рішення, та в ідеалі вона має відповідати екстремуму корисності його дій. Математичною мовою, рішення, прийняті суб'єктом, мають бути оптимальними, тобто обумовлювати досягнення максимуму чи мінімуму. Таким чином, цінності або корисності результатів різних рішень можуть бути тим чи іншим способом установлені й упорядковані, подібно тому, як упорядковані самі альтернативи вибору. На якісному рівні порівняння корисностей відбувається шляхом визначення того, яка з них є переважнішою. Більшій корисності

Теорія раціональності

приписується більше число, меншій – менше. Якщо переваги є рівноцінними, то корисності вважаються еквівалентними. Отже, між корисностями і певним числовим рядом може бути встановлена взаємно-однозначна відповідність, і тим самим введено функцію корисності.

Грунтуючись на цих передумовах, фон Нейман і Моргенштерн у 1944 році побудували першу аксіоматичну теорію корисності. В якості аксіом обираються твердження, що в цілому вкладаються в інтуїтивні уявлення про оцінку наслідків рішень, прийнятих раціонально діючим суб'єктом. Хоча реально діючий суб'єкт може лише в тому чи іншому ступені наближатися до такого ідеалу, проте багато аксіом досить добре узгоджуються з нашими інтуїтивними уявленнями. Все це свідчить про те, що аксіоматична теорія корисності має нормативний характер, оскільки вона описує, яким чином мають поводитися особи, що приймають рішення, в умовах невизначеності й ризику, а не описує, як насправді вони поведуться в таких ситуаціях. Зазначимо, що вказана теорія не розглядає методи оцінки первинних висловлювань про корисність. Але ж саме спираючись на них, можна оцінювати інші висловлювання, що виводяться з них логічним шляхом. Тому в будь-якій сфері діяльності існують свої специфічні прийоми й засоби для оцінки корисності рішень.

Таким чином, у наш час науковці поступово змінюють погляди на методологічний індивідуалізм, раціональний вибір й ефективність подібних моделей взагалі, уточнюються й доповнюються правила гри в економіці, а саме, звертається особлива увага на роль соціальних інститутів, норм права й етики в процесі ринкового обміну. У зв'язку із цим виникають нові підходи до теорії раціонального вибору.

Література

1. *Артюшин С.М.* Политические коалиции в контексте теории рационального выбора / С.М. Артюшин // Герценов-

- ские чтения 2001: актуальные проблемы политологии, права и социологии. – СПб., 2001. – С. 125–127.
2. Швери Р. Теория рационального выбора: универсальное средство или экономический империализм? / Р. Швери // Вопросы экономики. – 1997. – № 7. – С. 36–47.
 3. Сорос Дж. Советская система: к открытому обществу. Опыт сравнительного анализа / Дж. Сорос. – 1990 – С. 52–63.
 4. Моделювання розробки та прийняття рішень. Використання методів математичного програмування при прийнятті [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://revolution.allbest.ru/menegment/0012383_0.html.
 5. Цільова функція // Вільна енциклопедія «Вікіпедія» [Електронний ресурс]. – Режим доступу до журн.: [http://uk.wikipedia.org/wiki/Цільова_функція].

Хоменко І.М. Особенности экспликации понятия «рациональность» в сфере рациональной деятельности

В статье проводится анализ экспликации понятия «рациональность» в теории рационального выбора, теории принятия решений, исследовании операций.

Ключевые слова: альтернативы принятия решений, рациональная деятельность, рациональная модель, рациональное решение, теория рационального выбора.

Khomenko I.M. Features of the explication concept rationality in the field of rational activity

There is the analysis of the explication concept of rationality in the theory of rational choice, decision theory, operation research in the article.

Key words: alternatives of decision making, rational model, rational decision, rational option theory.

Надійшла до редакції 23.02.2011 р.